

РЕЦЕНЗІЇ

Кром М.М.

Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Квадрига; Объединённая редакция МВД России, 2010. – 320 с.

Кром М.М.

Між Руссю та Литвою. Прикордонні землі у системі російсько-литовських відносин кінця XV – першої третини XVI ст. – 2-ге вид., випр. та доп. – Москва: Квадрига; Об'єднана редакція МВС Росії, 2010. – 320 с.

Санкт-петербурзький історик М.Кром через п'ятнадцять років після виходу своєї відомої монографії¹, яка вже встигла стати бібліографічною рідкістю та завоювала міцні позиції з тематики дослідження литовсько-московських воєн рубежу XV–XVI ст., розширивши історіографічну й, головне, джерельну базу представив друге видання праці, дещо змінивши термінологічне означення земель, які стали ареною боротьби великих князівств Литовського та Московського за «давньоруську спадщину». Зваживши на критичні зауваження білоруських литуаністів, автор відмовився від термінів «Західна Русь» та «західноросійські землі» (рос. «западнорусские»), якими активно оперував у першому виданні. Водночас М.Кром пояснив, чому він удався до означення литовсько-московського прикордоння як «західноросійського», адже на той час прихильно ставився до позиції російської імперської історіографії XIX ст., представники якої активно вживали цей штучний термін (детальніше про це див. вступ до книги).

Відразу хочеться відзначити високий фаховий рівень праці. Тож завданням рецензента буде ретельне прочитання всіх нюансів складних взаємовідносин Литви та Москви в боротьбі за прикордонні землі у баченні російського історика М.Крома. Що вдалося, а що ще доведеться уточнювати чи поглиблювати у цій проблематиці – це залучення нових джерел та їх глибокий аналіз.

¹ Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – Москва, 1997. – 231 с.

У передмові до своєї книги М.Кром означив причини, які спонукали його до перевидання – це продовження студіювань, у результаті чого було значно розширено й доповнено картину суспільно-політичних відносин на литовсько-московському прикордонні, поглиблення історіографічної та джерельної бази проблематики, врахування висловлених рецензентами зауважень до першого видання, а також виявлення ряду фактологічних новин і доповнень (с.5–8).

Структурно праця побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, двох частин («Князі та князівства Литовської Русі в період московсько-литовського протистояння кінця XV – першої третини XVI ст.»; «Міста Литовської Русі у ситуації вибору між Вільно та Москвою наприкінці XV – у першій третині XVI»), додатків та науково-довідкового апарату. У вступі автор детально й глибоко аналізує історіографію проблеми, у тому числі вказуючи на праці, які узагальнено або побічно торкаються задекларованої проблеми. Для досягнення поставлених дослідницьких завдань, тобто «показати крупним планом процеси, що відбувалися в Литовській Русі», такі, як право населення прикордонних територій вирішувати свою долю, співвідношення добровільності та насилля у процесі формування держав у Східній Європі, міжетнічні та міжконфесійні конфлікти М.Кром у двох великих частинах висвітлює позицію: 1) князів та князівств; 2) міщан і міських поселень періоду литовсько-московського протистояння кінця XV – першої третини XVI ст. При цьому автор подекуди (і, слід визнати, цілком виправдано) залучає до аналізу джерела більш раннього чи пізнього періоду, ніж заявлені хронологічні межі.

В історіографічній частині вступу М.Кром детально аналізує праці попередників, починаючи з кінця XVIII ст. – часу появи перших студій та публікацій документів з історії московсько-литовських відносин XV–XVI ст., і, слідуючи хронології, доводить до моменту здачі книги у друк (с.10–30). Автор не обмежується лише аналізом раніших праць – він активно дискутує з істориками щодо спірних питань. Проте, поза його увагою залишилася частина доробку сучасних українських та білоруських литуаністів², тим самим недостатньо повно демонструється поточний історіографічний процес. Заради справедливості зазначимо, що автор і не ставив задачу вичерпного аналізу літератури, присвяченої долі слов'янських земель Великого князівства Литовського (с.30), а проте, складається враження, що історіографічний процес литуаністичних студій за М.Кромом завершився наприкінці 1990-х рр. Також постійно звертаючись до праць Ю.Вольфа та А.Бонецького, як до авторитетних досліджень із генеалогії шляхетських і князівських родів

² Щодо сучасної української історіографії Великого князівства Литовського див. бібліографію в: Блануца А., Ващук Д. Україна: литовський період історії (сучасна історіографія і історичне свідомість) // Lietuvos didžiosios kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai. – Vilnius, 2009. – Р.321–336. Щодо білоруської історіографії див.: Саганович Г. Великое княжество Литовское в современной белорусской историографии // Lietuvos didžiosios kunigaikštijos tradicija ir paveldo «dalybos». – Vilniaus, 2008 – Р.73–91. Бібліографію національних шкіл до 2003 р. див.: Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003: Мытэрэялы міжнар. круглага стала «Гісторыя вывучэння Вялікага княства Літоўскага ў 1991–2003 гг.», Гродна (16–18 мая 2003 г.). – Мінск, 2006. – 544 с. Окремі праці згадуватимуться при аналізі відповідних глав нової монографії М.Крома.

середньовічної Литви, автор не враховує нових даних, представлених у сучасних довідкових виданнях із даної проблематики³.

У частині вступу, присвяченій аналізу джерел із теми, фундаментом свого дослідження М.Кром справедливо визначає Литовську метрику. Автор указав на недостатній фаховий рівень перших археографічних публікацій, проте за браком інших видань змушений, як і більшість дослідників, задовольнятися ними. Історик використав чотири книги метрики – 7, 17, 23, 24 книги записів, досі неопубліковані, а також поряд з опублікованими звертається до їх оригіналів (книги 5, 6, 8, 11, 12, 14, 15, 19, 20, 25, 224, 225). При цьому автор не підозрює, принаймні він не вказав про це у своїй книзі, що частина з них уже опублікована литовськими археографами (книги 6, 12, 14, 15, 19, 20). Водночас поза увагою М.Крома залишилося кілька книг Литовської метрики, що стосуються хронології його праці. Це – 30, 43, 227–231, 523, 560 книги записів, переписів, судових та дипломатичних справ⁴. Також історик, указуючи на низький рівень археографічних видань кінця XIX – початку XX ст., чомусь не завжди використовує сучасні якісні публікації книг записів часів Казимира та Александра Ягеллончиків, зокрема книги записів 1, 3 й 4⁵, опубліковані задовго до перевидання його монографії. Зазначаючи прізвища дослідників метрики (с.35–36), а це вчені з Литви, Білорусії, України, Польщі, Росії та США, відразу можна помітити, що петербурзький історик явно не до кінця орієнтується в питаннях сучасного стану литуаністичних студій та пророблених ученими різних країн археографічній роботі щодо видання книг Литовської метрики⁶.

³ Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba. – Kórnik, 1994; Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy. – Kórnik, 2002; Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A. Rachuba. – T.4: Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek. – Warszawa, 2003 та ін.

⁴ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кн.30 (1480–1546): Книга записаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхт. В.Мяньжынскі. – Мінск, 2008; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кн.43 (1523–1560 гг.): Книга записаў 43 (копія канца XVI ст.) / Падрыхт. В.Мяньжынскі. – Мінск, 2003; Lietuvos Metrika. Kn.№227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I.Valikonytė, S.Lazutka. – Vilnius, 1999; Судебная книга витебского воеводы, господарского маршала, волковыского и оболочского державцы М.В.Ключко / 1533–1540 (Литовская метрика. Кн.№228. Книга судных дел №9) / Подгот. В.А.Воронин, А.И.Груша и др. – Москва, 2008; Lietuvos Metrika. Kn.№229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S.Lazutka, I.Valikonytė, S.Viskantaitė, L.Steponavičienė, J.Karpavičienė. – Vilnius, 2003; Lietuvos Metrika. Kn.№230 (1542): 11-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I.Valikonytė, S.Viskantaitė, L.Steponavičienė. – Vilnius, 2001; Lietuvos Metrika. Kn.№231 (1540–1543): 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I.Valikonytė, N.Slimienė, S.Viskantaitė-Saviščeivenė, L.Steponavičienė. – Vilnius, 2007. Вичерпну бібліографію виданої метрики див.: Lietuvos Metrika. Kn.№22 (1547): Užrašų knyga 22 / Parengė A.Blanutsa, D.Vashchuk, D.Antanavičius. – Vilnius, 2010. – P.169–173.

⁵ Lietuvos Metrika. Kn.№1 (1380–1584): Užrašų knyga 1 / Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius. – Vilnius, 1998; Lietuvos Metrika. Kn.№3 (1440–1498): Užrašų knyga 3 / Parengė L.Anužytė, A.Baliulis. – Vilnius, 1998; Lietuvos Metrika. Kn.№4 (1479–1491): Užrašų knyga 4 / Parengė L.Anužytė. – Vilnius, 2004. Дослідження щодо книги данин Казимира Ягеллончика свого часу здійснив А.Ясинський (див.: Ясинські А. Спроба крытычнага вывучэння Кнігі данин вялікага князя Казіміра (з дадаткам паведамлення А.Сядзельнікава аб пісару Якубе) // Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час (Arche. – 2009. – №7). – С.1022–1067).

⁶ Окрім названих автором монографії, литуаністичними студіями активно займаються А.Груша, В.Воронін, М.Вайтович, А.Дзярновіч, А.Мяцельскі, В.Свяжінскі (Білорусія), Д.Антонавічус, Л.Анужyte, Д.Баронас, Л.Іовайша, Д.Вілімас, А.Параускас, Р.Параускене, Р.Фірковічус, Л.Караліус, Л.Степанавічене, Й.Карпавічене, С.Віскантайте-Савішчевене, Е.Римша (Литва), А.Рахуба (Польща), А.Блануца, Д.Вашчук, В.Кравченко (Україна).

Автор здійснив широку евристичну роботу з виявлення інформації щодо теми дослідження в інших групах джерел. Так, М.Кром скористався у своїй праці матеріалами колишнього Радзивилівського архіву, посольськими книгами зносин Росії з Литвою та Польщею, родословними та писцовими книгами, а також групою наративних джерел – літописами й хроніками (с.37–42). Загалом він використав і проаналізував широке коло джерел, на основі яких представив концепцію литовсько-московських відносин кінця XV – першої третини XVI ст.

Детально аналізуючи (наскільки це дозволяють історіографія та джерела) процеси суспільно-політичних трансформацій у прикордонних землях, автор окремо розглядає статус і роль князів та князівств, міщан і міст. Так, М.Кром встановив, що «українні» князі у вказаний період являли собою «за походженням і статусом вельми строкату картину», а серед них виділялися дві категорії – князі-вотчинники (Рюриковичі) й князі-володільці отриманих від господаря вотчин (Гедиміновичі). Вони, своєю чергою, залежно від обсягу прав, ступеня залежності від великого князя литовського та розміру вотчинних володінь перебували на різних полюсах соціальних сходінок держави (с.78). Зокрема, із-поміж Рюриковичів ключові позиції у когорті «українних» володарів посідали князі-васали Новосильські, представники яких аж до XV ст. будували свої відносини з віленським двором на договірних засадах. При цьому кожна з гілок князів Новосильських (Воротинські та Одоєвські) прагнула самостійно укласти «докончання» з господарем, що детально, на джерельних прикладах, ілюструє автор. Утім, М.Кром, не знаючи про існування вельми цікавого й важливого документа про звернення князів Одоєвських (Михайла та Федора) до Казимира Ягеллончика з метою переходу на литовську службу, уже робить неповні або й хибні висновки. Ідеться, власне, про документ-договір перед докончанням між указаними Одоєвськими та Казимиром Ягеллончиком від 26 січня 1481 р.⁷ (самого договору-докончання досі не виявлено). Нижчу ланку посідали князі Масальські, які перетворилися на звичайних вотчинників і, до того ж, на думку М.Крома, втратили князівські права (с.64). Щодо останнього дозволимо не погодитися з автором.

Князі Масальські за своїм майновим статусом, звісно, не могли рівнятися з потужними князівськими родами Великого князівства Литовського, проте формально володіли тим самим обсягом прав, що й решта осіб із князівським титулом⁸. Боротьба шляхти за зрівняння у правах з князями тривала не одне десятиліття й відображалася в юридично-правових документах – уставних земських грамотах кінця XV – початку XVI ст. та Литовських статутах. Із часом вона формально досягла бажаного результату, проте в ментальності ранньомодерного суспільства закріпилися такі базові основи

⁷ Archiwum Główny Akt Dawnych. – Archiwum Radziwillów. – Dz.I. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – Sygn.7364. У книзі вказано лише на документ за 1483 р.

⁸ Про особливе становище й статус князів у Литві див.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – Вид.2-ге, перегл. і випр. – К., 2008. – С.77–127; *Блануца А.* Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. – К., 2007. – С.39–57.

статусних відносин, за якими князівський титул ще довго вивищував його носіїв над рештою представників привілейованої верстви – шляхти⁹.

Представники трьох гілок князів Масальських у питанні вибору між віленським та московським підданством схилилися до першого й усі, окрім двох онуків лінії князя Василя Юрійовича – Семена та Василя Михайловичів, які емігрували до Москви, залишилися вірними великому князеві литовському, за що отримали у вотчинне (або доживотне) володіння невеличкі маєтності у Троцькому, Браславському, Городенському, Смоленському, Василишському, Рошському повітах, а князь Іван Федорович – онук Василя Юрійовича – шляхом вигідного одруження заволодів містом Шумськ у Кременецькому повіті на Волині¹⁰. Окрім того, Масальські – один із небагатьох князівських родів, який протягом тривалого часу займав помітне місце у суспільно-політичному житті Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, до самого кінця існування держави, і не вигас, як більшість князівських династій¹¹.

Маєтності князів-зрадників Семена та Василя Михайловичів Масальських, пожалувані Сигізмундом I Старим, відразу після їх від'їзду до Москви були надані на умовах хлібокормління московським боярським синам, котрі перейшли на службу до великого князя литовського (травень 1534 р. – Іванові Поросукову, Федорові Салеву, Іванові Козіновичу, Артемові Васильовичу)¹². У липні 1534 р. Сигізмунд I Старий остаточно роздав усі василишські володіння князя Василя Масальського боярам, які донедавна були підданими московського правителя. У книги Литовської метрики з приводу цього спеціально було внесено список московських бояр, яким великий князь литовський пожалував маєтності у Василишках та Жолудку, колишніх володіннях князя В.М.Масальського¹³.

Проміжний щабель між князями Новосильськими та Масальськими, за М.Кромом, займали князі Мезецькі та В'яземські. «Українних» князів, які вели свій родовід від Гедиміна, автор відніс до двох груп. Так, якщо володіння Бельських та Трубецьких на кінець XV ст. він не вважає уділами, то Можайські й Шем'ячичі вже цілком можуть претендувати на статус напівудільних князів (с.78).

Відповідно до визначених М.Кромом статусів, «українні» князі мали й позиції у зовнішньополітичній сфері. Чим менше службовий князь залежав від сюзерена (литовського або московського), тим більш активно проявляв

⁹ Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С.77–86.

¹⁰ Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. – Вип.1 / Підгот. до друку й авт. текст А.Блануца, Д.Вашука. – К., 2007. – С.14–20, 106–125; Блануца А.В. Вашук Д.П. Князівський рід Масальських за матеріалами Литовської метрики (середина XV – перша половина XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2007. – №4. – С.37–51; Поліщук В. Городенська лінія князів Масальських на Волині у XVI ст. (Руська титулована знать Великого князівства Литовського у структурі шляхетського землеволодіння) // Там само. – 2008. – №2. – С.4–16.

¹¹ Бранденбург Н. Род князей Мосальских XIV–XIX вв. – Санкт-Петербург, 1892. На жаль, М.Кром у своєму дослідженні не використав указані вище праці, що могло б вплинути на його позицію стосовно статусу князів у Литві.

¹² Князі Масальські... – С.116–118; Lietuvos Metrika. Kn.№227. – Р.165. Указану книгу М.Кром не використав.

¹³ Князі Масальські... – С.118; Lietuvos Metrika. Kn.№227. – Р.131.

себе у міждержавних відносинах і тією чи іншою мірою його володіння ставали об'єктом претензій Литви, Москви та Криму (с.79–81). М.Кром також указав на неможливість впливу віленського чи московського дворів на вибір верховських князів у духовній сфері (с.81–82), пояснюючи це віддаленістю від центру влади та слабкою інтеграцією цих державців у політичне життя Великого князівства Литовського.

У другій главі першої частини праці автор торкнувся питання вибору служби «українними» князями віленському або московському урядам, а в цьому контексті й питання переходів до відповідних сюзеренів. М.Кром установив чіткий зв'язок між статусом «українних» князів та проблемою вибору – залишитися вірним великому князеві литовському й при цьому втратити свої володіння чи перейти на службу до великого князя московського й таким чином зберегти маєтності? У результаті автор довів чітку закономірність – чим більші володіння та незалежний від сюзерена (великого князя литовського) статус мав князь, тим частіше такі державці схилялися до вибору на користь московського правителя, адже їм було, що втрачати. Дрібні ж землевласники були тісніше пов'язані з віленським двором і, як правило, зберігали вірність великому князеві литовському (с.116–118). Взамін втрачених під час воєн маєтностей вони могли отримували рівнозначні володіння в інших частинах Литви, а за сприятливих обставин навіть їх розширювали. До того ж більшість дрібних князів значною мірою залежали від служби при дворі великого князя литовського й тим самим будували свою кар'єру та добробут родини.

Третю главу присвячено аналізу статусу та політичної ролі православних князів у Литві на предмет їх лояльності верховній владі, чи могли вони створити опозицію, утворювати окремі «партії», «рухи» тощо. Автор вірно завважив поступовий процес заміни удільної системи централізованою, у результаті чого на початок XVI ст. уділи зберігалися лише за князями М.Заславським (Мстиславль і Мглин), Ф.Ярославичем (Пінськ і Клецьк), Ю.Семеновичем (Слуцьк і Копиль) (с.119–120). Неабияку роль тут відіграло неминуче дроблення князівських родів і гнізд, зменшення їх впливу на політичне життя держави та наступ панської верстви. Водночас автор, аналізуючи дані перепису війська Великого князівства Литовського 1528 р., знову таки звертається до видання 1915 р. – попри те, що це джерело опублікували майже одночасно білоруські та литовські археографи (причому до литовського видання долучено досі невідому частину документа)¹⁴. Та, по суті, це не так уже й важливо. Для з'ясування монолітності чи розрізненості князівських корпорацій, на нашу думку, значно більш важливіше встановити рівень концентрації земельних володінь і політичної активності князів у конкретних регіонах, а не державі загалом. Так, наприклад, нами встановлено, що князівське землеволодіння станом на 1528 р. на Волині

¹⁴ Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года / Метрика Вялікага княства Літоўскага. Кн.523. Кніга публічных спраў 1 / Падрыхт. да друку А.І.Груша, М.Ф.Спірыдонаў, М.А.Вайтовіч. – Мінск, 2003; Lietuvos Metrika. Kn.№523 (1528): Viešųjų reikalų knyga 1 / Parengė A.Baliulis, A.Dubonis. – Vilnius, 2006.

сягало 44%. Воно практично не змінилося через півстоліття (45%)¹⁵. Удалося також вирахувати ймовірну долю концентрації земельних володінь у середині двох основних груп князівської верстви. Так, «княжата-повітники» тримали у своїх руках 16% землі на Волині, а «головні княжата» – 84%¹⁶. Таку ж процедуру доцільно було б зробити з регіонами, які цікавлять автора монографії.

Складніше встановити рівень політичної активності регіональної князівської еліти в період, коли практично всі питання функціонування державного організму Литви вирішувалися великим князем та призначуваними ним панами-радою, а місцеві органи самоуправління були запроваджені лише у середині 1560-х рр. Указаний період виходить за хронологічні межі книги М.Крома. Автор, на нашу думку, не в повному обсязі представив кар'єри дрібних князів після здійснення ними вибору на користь великого князя литовського, обмежившись лише кількома прикладами, зачепивши початок XVI ст. та оминувши щедро представлені джерелами 1520–1540-ві рр.¹⁷, які, як вважає дослідник, можуть дати уявлення про узагальнену картину їх ролі у суспільно-політичному житті держави (с.128–129, 131–132).

Розвиваючи тему, автор робить висновок про те, що князі «займали хоч і не першочергове, проте важливе місце в політичній системі Великого князівства Литовського» (с.136), із чим ми повністю згодні¹⁸. Утім, М.Кром доволі схематично пояснює специфіку намісницьких урядів у Великому князівстві Литовському, акцентуючи увагу на «частій зміні намісників у багатьох землях», що призводило до зловживань з їх боку та неможливості закріплення за ними лідерства в регіоні серед православного населення, за винятком волинських князів (с.136–137). Справа в тому, що часта зміна намісників була наслідком політики віленського двору щодо подолання місцевого корпоративізму¹⁹, яка йшла в унісон зі здійснюваними великими князями литовськими земельними наданнями, коли володіння князівських та шляхетських родів розпорошувалися по всій території держави²⁰.

¹⁵ Блануца А. Земельні володіння... – С.51–53. Також цій проблемі присвячено окрему статтю: Блануца А. Структура шляхетського землеволодіння на Волині (за матеріалами Попису війська Великого князівства Литовського 1528 р. та Поборового реєстру Волинського воеводства 1570 р.) // *Metriciana: Дослідження і матеріали Метрикі Вялікага княства Літоўскага*. – Т.IV. – Мінск, 2007. – С.42–58.

¹⁶ Блануца А. «Княжата головні» та «княжата-повітники» на Волині у XVI – першій половині XVII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – К., 2006. – Вип.6. – С.230.

¹⁷ Автор рецензованої праці не скористався вказаними вище книгами Литовської метрики №30, 43, 227–231, 560.

¹⁸ Указуючи на поступовий процес зрівняння у правах руських князів та бояр із литовськими, М.Кром чомусь оминає увагою фундаментальну працю Г.Ловмянського (див.: *Łowmiański H. Polityka Jagiellonów*. – Wyd.2. – Poznań, 2006), посилаючись лише на його статтю (с.134 рецензованої монографії), видруковану у збірнику «Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе» (Москва, 1972 р.).

¹⁹ Переважна більшість намісницьких урядів у Великому князівстві Литовському перебувала в одних руках від року до трьох (траплялися окремі винятки) (див., напр.: Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. – К., 1907).

²⁰ Див.: Блануца А. Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: основні тенденції та джерела дослідження // *Україна крізь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоляка*. – К., 2010. – С.213–232.

В останній, четвертій, главі першої частини монографії автор аналізує роль князів у заколоті Глинських. Він ґрунтовно відтворює хід подій та встановлює, що більшість князів загалом були задоволені своїм становищем, не прагнучи створення окремих партій чи груп, що й зумовило їх непідтримку амбітних планів заколотників у подіях 1508 р. (с.152)²¹. Наприкінці глави автор стисло виклав узагальнюючі висновки до першої частини праці (с.152–153).

Не менш цікаві дослідницькі підходи застосовує М.Кром у другій частині монографії, присвяченій ролі міст та міщан порубіжних територій у ситуації вибору між Вільно та Москвою. Тут, як і загалом у книзі, дослідник методично, дотримуючись того ж порядку, що й у першій частині, у кожній із чотирьох глав на широкому джерельному матеріалі викладає авторську концепцію.

Так, у першій главі М.Кром аналізує статус порубіжних сіверських та верховських міст у політичній системі Великого князівства Литовського. І якщо ситуація із сіверськими міськими поселеннями нам відома передусім за монографією О.Русиної, то дуже мало студій присвячено прикордонним верховським містам, які, за словами М.Крома, були занадто слабко втягнені у внутрішньополітичне життя «материкової» Литви (с.154–155). До того ж наявний джерельний пласт метрики демонструє лише зовнішній бік історії верховських міст, і тільки «при ретельному аналізі з цих скупих даних можна вичленити цінну інформацію» (с.155). Погляньмо, наскільки це вдалося зробити авторові монографії.

М.Кром слушно зауважує, що більшість порубіжних міст перебували у власності князів, відтак у зносінах із великокнязівською владою представлені від імені своїх власників, що утруднює з'ясування позиції міщан (с.156). Князівські міста являли собою центри відповідних уділів, де господар визначав та впливав на всі сторони міського життя. На жаль, брак джерел щодо цього регіону не дозволяє комплексно й різносторонньо показати функціонування «українних» міст зазначеного статусу середини XV – першої третини XVI ст.

Іншу категорію порубіжних міст становили міські поселення з господарським статусом. Проте й вони, залежно від міри привілейованості, поділяються на великі (Полоцьк, Вітебськ, Смоленськ) та дрібні міста, що управлялися великокнязівськими намісниками: Торопець – на півночі; Любутськ і Мценськ – у верхів'ях Оки; Брянськ, Радогощ і Путивль – у Сіверській землі. Дорогобуж та Рильськ через часту зміну власників автор відніс до категорії міст із неясним статусом. М.Кром встановив закономірність, що з віддаленістю від центру зв'язок зі столицею держави слабшав і, до того ж, ці міста дуже мало представлено в документації Литовської метрики (с.162–163). Цим зумовлюється й недостатня увага щодо таких міст

²¹ Уважаємо, що остання захищена дисертація з теми повстання князів Глинських (див: *Шніп М.А. Унутрыпалітычны канфлікт 1508 г. у Вялікім княстве Літоўскім у кантэксце міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Мінск, 2009. – 24 с.*), не використана М.Кромом, дещо доповнила б, а почасти й змінила низку акцентів із даної проблематики. Див. також: *Шніп М.А. Сацыяльны склад удзельнікаў мяцяжу Глінскіх у Вялікім княстве Літоўскім // Весн. Беларус. дзярж. ун-та: Сер.3: Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. – 2007. – №2. – С.3–7; Яго ж. Мяцеж Міхаіла Глінскага // Беларус. гіст. часоп. – 2007. – №3. – С.9–14; Яго ж. Антыдзяржаўны мяцеж 1508 года ў Вялікім княстве Літоўскім // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2007. – №4. – С.53–57.*

із боку, зокрема, великого князя. Проте, на нашу думку, литовська влада прагнула контролювати віддалену від центру периферію й докладала щодо цього чималих зусиль, хоча, звісно, мала тут суттєві проблеми. Уважаємо невинуватим твердження автора про відсутність будь-яких контактів віленського двору з жителями Любутська та Мценська, які дослідник зарахував до шерегу міст зі слабким, ба навіть «нульовим», ступенем контакту з Вільно (с.163). Адже в так званій книзі данин Казимира Ягеллончика²² місцем видання низки підтверджувальних та надавчих листів великого князя литовського видавці визначили саме Любутськ. Відтак очевидно, що Казимир Ягеллончик перебував у цьому місті зі своїм двором та як повноправний господар здійснював на підвладних територіях свої функції.

Аналізуючи систему управління у Брянську, М.Кром укотре вказує на нетривалий термін управління тут великокнязівських намісників і цим доводить неможливість міцного закріплення влади²³. Та часом активне відстоювання своїх привілеїв і протидія свавіллю великокнязівських намісників (зокрема, Ф.Заславського) дає підстави автору вважати брянську міську громаду згуртованою²⁴.

Віднесені М.Кромом до «другої лінії оборони» Великого князівства Литовського міста (Могильов, Слуцьк, Пінськ, Орша, Кричев, Мозир та ін.) автор відзначив як такі, що мали у прикордонних справах «свій голос», контакти тут із центром були вже набагато продуктивнішими й, відповідно, вони отримали окремі права (с.169–175). Нарешті, група крупних привілейованих міст (Смоленськ, Вітебськ, Полоцьк, Мінськ) мала статус, який виразно виділяв їх серед решти прикордонних фортець держави (с.175–192). Їх жителі отримали великий обсяг гарантованих великокнязівською владою спеціальними грамотами (установчими чи обласними земськими) прав та привілеїв, які вони активно відстоювали. Для доведення своєї концепції М.Кром залучає широке коло джерел і праці дослідників – литуаністів та урбаністів. Водночас автор, як уже зазначалося вище, залишив поза своєю увагою найновіші студії, зокрема ті з них, що стосуються проблеми функціонування установчих земських грамот у достатутувий період²⁵ та інституту старини й новини²⁶. До того ж вельми цінну інформацію про специфіку

²² Lietuvos Metrika. Kn.№3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L.Anužytė, A.Baliulis. – Vilnius, 1998. – P.42; Ясинські А. Спроба крытычнага вывучэння Кнігі данін вялікага князя Казіміра... – С.1022–1067.

²³ Див. із цього приводу посилання 19.

²⁴ У достатутувий період судом першої інстанції був намісницький чи воеводський, відтак усі конфлікти поміж старостою або намісником та жителями міста мали вирішуватися саме ними, тобто тими, на кого, власне, скаржилися міщани. У такому разі міщани теоретично (й це при детальному розгляді джерел можна підтвердити) могли відразу позиватися зі скаргою до великого князя литовського, оминаючи таким чином суд першої інстанції. Утім, це тема окремого ґрунтовного дослідження.

²⁵ Ващук Д. Абыхмо дерэжалі іхь подлѣ права іхь земѣли (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009.

²⁶ Блануца А. Ващук Д. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – №2. – С.11–23; Blanutsa A., Vashchuk D. “Old ways” versus “novelties” in the legal and economic sources of the Grand duchy of Lithuania ca. 1450–1700 // Lithuanian historical studies. – 2007. – Vol.12. – P.19–40; Ващук Д. Непорушність «старини»: державна політика Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст. // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип.6. – С.423–438.

здійснення судових функцій вітебським воеводою у 1530-х рр. автор міг би почерпнути з чергового видання однієї з книг Литовської метрики²⁷.

Друга глава проливає світло на події боротьби за порубіжні території між Московською державою та Литвою наприкінці XV – у першій третині XVI ст. Автор у хронологічному порядку детально висвітлює всі перипетії московсько-литовських воєн крізь призму позиції «українних» міст та їх населення. М.Кром цілком переконливо довів висловлене ним у попередніх главах припущення про прямий зв'язок між статусом того чи іншого міста та його позиціонуванням щодо зовнішньополітичних подій. Так, «українні» удільні містечка не виражали будь-якої самостійної позиції й не виявляли протидії під час їх захоплення московськими військами. Міста другої категорії – крупні приватні та малі великокнязівські – були більш пов'язані з центральною владою, тому їх позиція змінювалася залежно від співвідношення воюючих сторін. Крупні привілейовані міста з розвиненими міськими громадами, умовно віднесені М.Кромом до третьої категорії, найбільш активно проявляли себе у внутрішній та зовнішньополітичній сфері, займаючи безкомпромісну позицію у боротьбі з московськими військами та активно підтримуючи вищу владу держави (с.225–226). Вочевидь не можна вважати необізнаність автора з деякими архівними фондами, де зберігається цінна інформація про внутрішньоміську боротьбу під час Стародубської війни 1534–1537 рр., прорахунком чи недоглядом, адже, на превеликий жаль, робота в іноземних архівах – задоволення не з дешевих. А проте, деталі зговору гомельських гармашів зі стародубськими попами відображено у листі Сигізмунда I Старого до гомельського князя Василя Юрійовича Толочинського²⁸.

Третя глава, на нашу думку, представляє найбільший інтерес, адже автор намагається встановити рівень лояльності окремих груп міського населення «українних» міст до віленського уряду й, де дозволяють джерела, назвати конкретних осіб, котрі залишилися на литовській або перейшли на московську службу. Таку інформацію можна отримати внаслідок копіткої роботи щодо виявлення в актах Литовської метрики надавчих чи підтверджувальних великокнязівських листів або привілеїв. Указуючи на особливості позицій різних верств населення сіверських міст щодо проблеми переходу на службу до великих князів литовського або московського, автор відзначив суттєву залежність боярства від місцевих князів, при цьому явно недооцінюючи (вірніше, зовсім не бачачи) клієнтарно-патрональні відносини перших і других. А саме їх високий ступінь значною мірою й пояснює, чим після переходу певного князя на литовську або московську службу зумовлювалося відповідне рішення та вибір бояр-клієнтів²⁹.

²⁷ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В.Клочко / 1533–1540 (Литовская метрика. Кн.№228. Книга судных дел №9) / Подгот. В.А.Воронин, А.И.Груша и др. – Москва, 2008.

²⁸ Archiwum Główny Akt Dawnych. – Archiwum Potockich z Radzynia. – F.334. – Sygn.295. – S.37.

²⁹ Існує низка теоретичних та конкретно-історичних праць із клієнтарно-патрональних відносин у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій. Див., напр.: Klientelism and patron – client relations: a bibliography // Political Clientelism, Patronage and Development (Contemporary Political Sociology, 3) / Wyd. S.N.Eisenstadt, R.Lemarchand. – Beverly Hills; London, 1981; *Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* – Warszawa, 2000.

В останній главі книги висвітлюється система заходів московських правителів щодо закріплення за собою новоприєднаних територій. Це – запровадження на місцях замість удільного намісницького управління, постійна присутність тут загонів московського війська, заселення завойованих територій служилими людьми з центральних регіонів Московії та одночасне переселення місцевої людності вглиб московських територій. До того ж на віддалених від Москви сіверських землях процес заселення московськими підданими розпочався набагато пізніше, ніж на заощьких, саме тому новій владі довелося докласти тут значно більше зусиль (і це тривало довше) для остаточного їх закріплення (с.253–255). Наприкінці цієї глави автор виклав короткі узагальнення/висновки до всієї книги (с.258–259).

Слід окремо відзначити пророблену санкт-петербурзьким істориком чималу роботу, що втілилася в додатках до монографії. Зокрема, М.Кром публікує раніше невідомий привілей Сигізмунда I Старого Смоленську від 1513 р., уведений дослідником до наукового обігу в 2003 р. У додатку №2 він подав інформацію про долі брянських бояр після 1500 р. – якому з правителів (великому князеві литовському чи московському) вони зберегли вірність. Тут подано 36 родів, більшість представників яких залишилися на литовській службі. Ще більше боярських родів (понад півтори сотні позицій) представлено у додатку №3, де йдеться про смоленських бояр та їх вибір на користь Литви чи Москви після 1514 р. Звісно, перелік можна доповнювати з віднайденням нових оригінальних документів, розпорошених по архівосховищах багатьох країн. Наприкінці книги вміщено перелік скорочень, зручні для роботи дослідників іменний та географічний покажчики, а також списки карт, схем і таблиць.

Виконана на високому фаховому рівні монографія М.Крома представляє значний інтерес для дослідників історії великих князівств Литовського та Московського, а ґрунтовні висновки автора базуються на аналізі комплексу джерел, чимало з яких вводяться до наукового обігу вперше. Та все ж остаточну крапку у справі дослідження литовсько-московського прикордоння ставити ще зарано, насамперед ураховуючи низку причин об'єктивного та суб'єктивного характеру. Безперечна ж заслуга російського історика в тому, що він – перший, хто провів глибоку комплексну та узагальнюючу роботу в такій складній темі.

А.В.Блануца (Київ)